

УДК 82-1:821.161.2– “18” Шевченко
ББК 83.3 (4 Укр)

ІНЕРЦІЯ ПЕРФОРМАТИВНОГО ДИСКУРСУ «ЗАПОВІТУ» Т. ШЕВЧЕНКА

С. М. Луцак

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; 76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

У статті розглянуто «Заповіт» Т. Шевченка як своєрідне націософське «послання в акті письма», підхоплене й розгорнуте іншими авторами (І. Франком, Лесею Українкою, В. Стусом) з огляду на ключові інтенції первинного тексту, спрямовані на дієве перетворення українського етносу в державницьку націю.

Ключові слова: *перформативність, слово як дія, ключові знаки, дискурс, націософія.*

Один із славетних творів Т. Шевченка – «Заповіт» (написаний, як відомо, в Переяславі 25 грудня 1845 року у зв'язку з хворобою автора) – не втрачає своєї пророчої актуальності вже більше двохсот років. Знаємо, що відіграв він істотну роль у долі самого митця, адже, згідно з заповітом, тіло Т. Шевченка було перевезено з Петербурга й удруге поховано 22 травня 1861 року неподалік від стін древнього Успенського собору на Чернечій горі в Каневі. Ініціаторами цього акту стали Шевченкові друзі художник Григорій Честахівський, а також брати-літератори Михайло й Олександр Лазаревські, які немовбито чули передсмертні слова 47-річного Тараса: «До Канева...».

Побратими митця, як бачимо, буквально розцінили побажання заповідача бути похованим на «Україні милій», на березі Дніпра, на рідній Черкащині. Отож, цілком імовірно, що вони сприймали акт перепоховання як необхідну умову для вступу в дію заповіту Т. Шевченка – батька нації, котрий залишив народові в спадок своє найбільше духовне надбання: історіософську ідею окропленої «вражою злою кров'ю» волі та «сім'ї нової». Подібно до рідного батька, який не заповів Тарасові ніякого майна (бо стане він, мовляв, або великою людиною, або ще більшим ледащо), Т. Шевченко прорік у своєму духовному «Заповіті» велику вірогідність духовного відродження української нації, однак за однієї умови – готовності встати і порвати віковічні кайдани. Не менш дослівно оцінили містичну потребу ритуального дійства перепоховання тіла «батька нації» в знаковій для народу системі духовних координат (Успенський собор – Дніпро – широкополі лани рідної Черкащини) і більшість українців, про що свідчать документальні матеріали. Для прикла-

ду, коли 18 травня жалобна процесія прибула до Києва, на Ланцюговому мосту студенти університету випрягли коней, які від залізничного вокзалу тягли дроги з труною поета, і впряглися самі, щоб довести її до церкви Різдва Христового на Подолі. Ховали Тараса як парубка: перед труною йшли дівчата у яскравих вінках і стрічках, вишиваних сорочках і голосили... Через кілька днів Чернечу гору стали називати Тарасовою [1].

У такий спосіб українці свідомо (чи, може, і неусвідомлено) започаткували процес розгортання перформативного дискурсу «Заповіту» Т. Шевченка. Адже вони сприйняли авторське побажання як «слова в дії», своєрідне «послання в акті письма». Сучасні дослідники цього різновиду мовленнєвих актів (Л. Вітгенштейн, Ж.-Ф. Ліотар, Дж. Остін та ін.) вважають, що «перформативні висловлювання самі породжують дію, яку називають», «створюють факти й встановлюють сутності»; вони є тим типом структурованого послання, який передбачає якщо не безпосереднє, то принаймні опосередковане переведення художніх знаків у стан реалізації інтенції мовця [2].

На відміну від рецептивної естетики та компаративістики, теорія перформативності наголошує не тільки на множині вірогідних прочитань і художніх реінтерпретацій тексту, але й на його здатності «володіти репродуктивністю в системі суспільно визнаних умовностей і норм як цитата або ритуал» [7]. Ось чому відомий факт комунікативного тривання «Заповіту» Т. Шевченка в українській словесності, що спричинився, за спостереженнями літературознавців, до появи споріднених у жанровому й смисловому аспекті художніх текстів (пролог до поеми «Мойсей» І. Франка, «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» Лесі Українки, «Як добре те, що смерті не боюсь я» В. Стуса, «Останній лист Довженка» В. Стуса й ін.) слід розглядати насамперед із позицій теорії мовленнєвих актів, а вірніше – перформативності. Адже цей підхід передбачає і показ відповідних ідейно-мотивних паралелей чи ремінісценцій, і аналіз процесу саморозвитку структурованого послання як єдиного тексту в діахронному вимірі тієї чи іншої літератури.

Із формального боку, власне перформативною в «Заповіті» Т. Шевченка є лише одна синтаксична конструкція: «Як **умру**, то поховайте...». Однак вона вихідна та центральна в моделюванні структури всього висловлювання, адже смерть і ритуал поховання українського пророка передбачають цілком вірогідну перспективу запуску ланцюжка багатьох знакових для етносу націософських перетворень: «вставайте» → «кайдани порвіте» → «вражою злою кров'ю волю окропіте» → пом'яніть мене «в сім'ї вольній, новій» [8, с. 268]. Функціональними у поетикальному сенсі для створення ефекту єдиного кола дій-трансформацій, узалежнених від первинної перформативної установки, є астрофічна будова поезії, що створює враження нероздільності всіх знаків художнього цілого, а також стилістичний прийом кумуляції наказових дієслівних форм. Означений множинний імператив, крім того, пе-

редбачає ще й дієву апеляцію батька до всіх членів великої української родини. Завдяки цьому т.зв. ситуація оголошення батьківського заповіту набуває ще й міфологічного забарвлення: ритуальна смерть пророка сприймається як винятково необхідна й вирішальна передумова воскресіння духа його adeptів. Актуалізація міфологічної свідомості, як і мотив кривавого способу досягнення високої мети, – важливі складники романтичної поетики Т. Шевченка, піднесеної дещо раніше до крайньої межі в націотворчому вимірі поеми «Гайдамаки».

Розгляд націософської домінанти перформативного дискурсу «Заповіту», а також усвідомлення факту його комунікативного тривання в наступних періодах розвитку української літератури спонукають пригадати відомий афоризм Є. Маланюка: «Якщо у нації нема вождя, тоді її вожді – поети». Очевидно, і Т. Шевченко, і його послідовники в жанрі «заповіту народів» інтуїтивно прийшли до розуміння цієї істини ще задовго до її формулювання поетом-пражанином і добровільно взяли на себе таку важливу пасіонарну функцію – пробудження духа етносу задля формування державницької нації.

Пролог до поеми «Мойсей» І. Франка, як відомо, названий кількома літературознавцями «Ехегі monumentum» (пам'ятником за зразком Горация), «другим заповітом українському народові» (О. Білецький, Ю. Шерех). І така оцінка, безумовно, справедлива, тим паче, що у цьому творі І. Франка є чимало типологічних відповідностей із «Заповітом» Т. Шевченка. Маємо на увазі апелятивну структуру вислову («народе мій»), факт усвідомлення рабського становища українства («Невже тобі на таблицях залізних / Записано в сусідів бути гноєм, / Тяглом у поїздах їх бистроїзних? / Невже повік уділом буде твоїм / Укрита злість, облудлива покірність / Усякому, хто зрадою й розбоєм / Тебе скував і заприсяг на вірність?») і доконечної необхідності порвати кайдани неволі («О ні! Не самі сльози і зітхання / Тобі судились! Вірю в силу духа / І в день воскресний твого повстання...»), а також передбачення часу відродження національного духа («Та прийде час, і ти огнистим видом / Засяєш у народів вольних колі, / Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом, / Покотиш Чорним морем гомін волі / І глянеш, як хазяїн домовитий, / По своїй хаті і по своїм полі») [6, с. 212–214]. Спільним, на нашу думку, є і міфологічно-ритуальний спосіб розв'язку ключової націософської проблеми. Тільки І. Франко програмує містерію «смерті – відродження» у структурі самого тексту, використовуючи дантівську терцину й у такий спосіб увиразнюючи подібність будови прологу до тріадної композиції «Божественної комедії» (маємо на увазі пекло, чистилище і рай національного духа). Відмінним у двох аналізованих «заповітах» є лише конкретний засіб досягнення мети: якщо Т. Шевченко-романтик передбачає збройні (криваві) методи боротьби, то І. Франко покладає більшу надію на пристрасне слово лідера нації: «О, якби пісню вдать палку, вітхненну, / Що міліони порива з собою, / Окрилює, веде на путь спасенну!» [6,

с. 214]. Окреслена зміна засобу здобуття свободи цілком закономірна, адже поема «Мойсей» загалом витримана в неоромантичній стильовій манері, яка репрезентує сильного духом, а не м'язами героя.

Певну містичну закономірність слід, імовірно, вбачати у факті цілком синхронної появи в українській літературі того часу ще одного аналогічного за проблематикою тексту – «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» Лесі Українки. Прикметно, що в часі їх розділяє лише один рік і створені ці тексти в останнє десятиліття життя обох авторів. Отож виникає враження, що Леся Українка та І. Франко, немовби відчуваючи невідворотність смерті, намагалися висловити у цих «заповідях» свої найсокровенніші мрії з приводу відродження рідної нації. Логіка розвитку думки в поезії Лесі Українки загалом схожа з Франковим текстом. Можна виділити в ній теж три умовні частини: пекло (до часу Богдана Хмельницького – це Єгипет, а після Визвольної війни 1648-1654 рр. – ще гірший новий Вавилон), чистилище (момент розсіювання народу по цілому світу, наслідком якого «журба по ріднім краю навчить нас, де і як його шукать») і рай («дасться заповіт новий, і дух нові напише нам скрижалі») [5, с. 289]. Правда, у пропорційному відношенні ці частини нерівноцінні: найбільше уваги поетеса приділяє періоду рабства, акцентуючи ще й на тому, що перший полон був на чужій землі, а другий – «у нашій власній». І в цьому, безумовно, найбільша проблема, бо «новий фараон пройшов живий через Червоне море» й святкує з «ненависною чужинкою» свою перемогу. У ситуації такого внутрішнього розбрату, наявності т.зв. «п'ятої колони» український народ і далі блукає, шукаючи «рідного краю на своїй землі» [5, с. 289]. Зрозуміло, що означену духовну кризу зброєю подолати не в змозі, а тому Леся Українка, як і І. Франко, частково порушує інерцію перформативного дискурсу «Заповіту» Т. Шевченка. Засобом досягнення свободи духа, на її думку, має стати журба й батьківська настанова синові: «Борись і добувайся батьківщини, / бо прийдеться загинуть у вигнанні / чужою-чуженицею, в неславі» [5, с. 289]. Перформативний смисл цієї внутрішньої боротьби яскраво неоромантичний, а саме – відновлення «скрижалей серця» та «заповіту духа».

Наша історія, на жаль, засвідчує, що «новий Вавилон» не був подоланим у ХХ столітті. Одним із його різновидів стала радянська держава, де у численних таборах смерті зазнавали страшних екзистенційних мук українські патріоти, які не могли змиритися з пекельно-рабським станом національного духа. У якийсь із таких кризових моментів народився ще один «заповіт українському народові» – поезія-медитація «Як добре те, що смерті не боюсь я» В. Стуса. Підтримуючи інерцію перформативного дискурсу «Заповіту» Т. Шевченка, поет називає вихідною точкою процесу відродження нації момент своєї смерті: «Народе мій, до тебе я ще верну, / і в смерті обернуся до життя». Наступні елементи цього міфологічно-ритуального ланцюжка перетворень,

очевидно, такі: пізнання глибинної суті національного духа («своїм стражденним і незлим обличчям, / як син, тобі доземно поклонюсь / і чесно гляну в чесні твої вічі, / і чесними сльозами обіллюсь») → актуалізація досвіду попередників («Хай прийдуть в гості Леся Українка, Франко, Шевченко і Сковорода») → передчуття відродження («позирай у глиб, / у суще, що розпукнеться в грядуще / і ружею завітне коло шиб») [4, с. 15]. Головним при цьому, як і у Т. Шевченка, залишається ритуальне дійство «повернення у рідну землю», у знакову для пророка систему духовних координат.

Своєрідним продовженням вказаної думки є ще одна поезія В. Стуса – «Останній лист Довженка», у якій вкотре в українській словесності репродуковано дискурс передсмертного послання митця, що мислить себе своєрідним «вождем нації». Заручник новоімперської ідеології, насильно переселений у Москву за вказівкою Сталіна, український геній кінематографу О. Довженко в передчутті близької смерті мріє тільки про одне – повернутися в «просмолене дитинство», «побачити Дніпро, води востаннє у пригірці із криниці зачерпнуть». Націософська мета такого побажання заповідача більш чітко вловлюється у фінальних метафорах поезії: «Пустіть мене у молодість мою. / Пустіть поглянути. Пустіть хоч краєм, / хоч крихіткою ока ухопить / прогірклу землю. Звіхолили сни» [3]. Із них розуміємо, що гіркоту рабського становища рідної нації ліричний персонаж намагається подолати спогадами про «спокій придеснянський», а також ідилічними (хай і утопічними ще в той час) візіями майбутнього України.

Проведений аналіз фактів комунікативного тривання «Заповіту» Т. Шевченка в українській словесності, що зумовив появу споріднених у жанровому й смислово-аспекті художніх творів, засвідчив формування своєрідного канону «передсмертного послання митця до народу», яке має перформативний характер, тобто є «словом у дії». Характерними його ознаками є: 1) акцент на міфологічно-ритуальній необхідності «повернення у рідну землю» тіла митця-пророка після його смерті, 2) моделювання в структурі тексту цілісного ланцюжка націософських перетворень (від символічного пекла до раю), 3) конкретизація засобів для швидкого й ефективного досягнення мети відродження духа народу і формування державницької нації (ними зазвичай є зброя, повстання, полум'яне слово й думка вождя як своєрідна журба чи настанова). В усіх проаналізованих творах витримані більшість рис цього канону, хоча спостерігаються і певні відхилення від інерції дискурсу первинного тексту (у залежності від особливостей стилю модифікується структура вислову чи змінюються функціональні засоби).

Сказане переконує, що «Заповіт» Т. Шевченка спричинився до появи в українській літературі нової жанрової форми «заповіту митця-пророка», яку підхопили інші поети (І. Франко, Леся Українка, В. Стус),

усвідомивши необхідність приймати на себе пасіонарну функцію будителя нації в умовах віковичного рабства України.

Література

1. Документи і матеріали про обставини перепоховання Шевченка в Україні: [за виданням: Смерть и похороны Т. Г. Шевченко (Документы и материалы). – К., 1961. – С. 95–167.] // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/documdod2.htm>
2. Красина Е.А. Семантика и прагматика русских перформативных высказываний / Красина Елена Александровна: диссертация ... доктора филологических наук: 10.02.01. – Москва, 1999. – 310 с. // Режим доступу: <http://www.dslib.net/russkij-jazyk/semantika-i-pragmatika-russkih-performativnyh-vyskazyvanij.html>
3. Стус В. Останній лист Довженка / В. Стус // Режим доступу: <http://ukr-lit.net/stus/270-virshi/55-ostannij-lyst-dovzhenka.html>
4. Стус В. Як добре те, що смерті не боюсь я... / В. Стус // Твори: У 4 т., 6 кн. – Т. 2: Час творчості. – Львів: ВС «Просвіта», 1995. – С. 15.
5. Українка Л. «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» / Л.Українка // Усі твори в одному томі: [керівник проекту В. Бусел]. – К. – Ірпінь: Перун, 2008. – С. 289.
6. Франко І. Мойсей / І. Франко; [упоряд. та коментарі М. Л. Гончарука і Ф. П. Погребенника] // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 5: Поезія. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 212-265.
7. Четыркина И.В. Перформативность речевых практик как конститутивный признак культуры: этническая и историческая перспектива / Четыркина Инна Валерьевна: диссертация ... доктора филологических наук : 10.02.19. – Краснодар, 2006. – 287 с. // Режим доступу: <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/performativnost-rechevyh-praktik-kak-konstitutivnyj-priznak-kultury-jetnicheskaja-i.html>
8. Шевченко Т. Заповіт / Т. Шевченко; [ред. колегія: Є.П. Кирилюк та ін.] // Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1: Поезія (1837–1847). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 268.

Стаття надійшла до редакційної колегії 20.01.2014 р.

Рекомендовано до друку докт.філол.наук, проф. Салигою Т.Ю. (м. Львів), докт.філол.наук, професором Печарським А.Я. (м. Львів)

PERFORMATIVE DISCOURSE INERTIA OF «TESTAMENT» BY T. SHEVCHENKO

S. M. Lutsak

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature; 76000, Ivano-Frankivs'k,
Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

In the article T. Shevchenko's «Testament» is considered as peculiar natiosophical «message in the act of writing», picked up and deployed by other authors (Ivan Franko, Lesya Ukrainka, Vasyl Stus), given the key intentions of the original text aimed at the efficient conversion of Ukrainian ethnicity into statelike nation.

Key words: *performativity, word as an action, key signs, discourse, natiosophy.*